

Максим Стаменов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин”
София

По повод актуалността на една класификация на турцизмите в българския език отпреди сто години

1. Класификацията на турцизмите в българския език на Беньо Цонев

В езикознанието, когато се говори за езикови контакти, обикновено се идентифицират и проследяват влиянията между два и повече езици, при което се взема предвид заемането на словни и структурни образци от един в друг като резултат на културно влияние¹. Досега не ми е известно обаче изследване, в което да се разглеждат характерът и резултатите не на положително, а на отрицателно културно влияние, т.е. влияние, което е било оценявано по негативен начин поне от определен момент нататък в културната история на даден народ. Такъв именно ярък случай имаме налице, когато оценяваме мястото и значението на османския турски и османската турска култура в историята на българския език и култура. По какъв начин може да се охарактеризира това отрицателно културно влияние проличава още от първата тематична класификация на турцизмите, която принадлежи на акад. Б. Цонев (1863–1926) и датира от началото на миналия век. Тя е публикувана посмъртно според ръкописите на автора през 1934 г. под редакцията на акад. Ст. Младенов (вж. Цонев 1984). Нейното значение се увеличава от същественото за слависти и балканисти обстоятелство, че **Б. Цонев прилага съпоставима класификационна схема и при анализ на процесите на заемане на думи в и от**

¹ Всички турцизми в текста на статията са маркирани в курсив.

български не само по отношение на турски, но и на румънски и унгарски, което прави възможна директна съпоставка на характера на езиковите контакти и насоките на заемане. Той е планирал да направи същото и за гръцки и албански, което би придало пълнота на изследването при представянето на характера на езиковите контакти на лексикално равнище на българския език с другите основни балкански езици плюс унгарски. **Но дори и в този незавършен вид неговият анализ на характера на езиковите контакти на българския език на лексикално равнище изглежда впечатляващ и днес.**

Ако се вгледаме в селекцията от заемки от османски турски на Б. Цонев, която наброява около 2000 единици, първото заслужаващо да бъде отбелязано е, че значителна част от включените в нея думи ги знаем и днес. Това, което прави при това положение впечатление, е, че той класифицира значително повече думи с оглед на тяхната денотация и като стилистично неутрални, докато същите днес са придобили пейоративна окраска и съответна маркировка за стил. За да проличи ясно размахът на това „разминаване”, разпределението на думите в класификацията ще бъде представено два пъти – за неутралните думи и за думите, които от времето на Б. Цонев, т.е. за около сто години, са променили своето значение, най-общо казано, по посока на принизена антропоморфизация (турцизмите в случая се предават с правописа и с поясненията на Б. Цонев):

- I. Природа, минерали, растения, животни: *бисер, гарга, кайсия, катран, кюспе, лале, мискет, памук, патладжан, спанак, сусам, тебешир, тютюн, чакъл* и др.
- II. Стопанство, покъщнина, челяд: *бостан, баджанак, джезве, казан, чиния, чаршаф, тенджеря, сопа, сандък, кутия, килим, лула, саксия, дюшек, калъф* и др.
- III. Занаяти, търговия, пари, мерки, теглилки: *боза, вересия, занаятчия, хамалин, чифликчия* и др.
- IV. Градежи и градежни части: *кубе, махала, таван, тухла, чардак* и др.
- V. Облекло, накити и др.: *атлаз, гьон, кашика, калпак, копче, таке, халат, чорап, шал, яка* и др.
- VI. Ястия, пития, вкус: *мая, кадаиф, бюрек, булгур, тарам, хайвер, шкембе, суджук, пастърма, създърма, яхния, чорба, кавърма, кайма, кюфте, капама* (задушено), *геврек; бут; зехтин; кайма; каймак; мезе; ракия; туршия* перс.; *юфка; мусака, чеверме* (т. ‘вретено’ – агне, печено на шиш); *кебап* ар., *ишиш-кебап; сарма; качамак; пача* (перс. ‘краще’); *пелте; бюрек; баклава; локум* ар.; *шекер* ар.; *леблеши; курабие; халва* ар.; *сютлиаш* (млечница); *каймак; айран;*

боза; ошав; таратор; шуруп (сироп); *шербет* ир.; *кафе* (ар. каа-ве); *тютюн; емфие; бахар; джинджифил; кимион; фурма, мескет; фъстък* ар.; *зарзават* перс.; *патладжан* перс. и др.

VII. Игри, свирни, забави: *дайре; комар; кючек; маане* (мелодия); *тесте; чалгия* (свирня); *кавал; джюмбюш* (перс. 'движение'); *дандания* (ар. *daldana*); *сеир; мухабет* (ар. 'разговор'); *донанма* ('украшение', осветление); *комар; шахмат* (перс. 'цар мъртъв'); *кошия* (препускане) и др.

VIII. Тяло, болести, лекове: *далак; джудже* (перс. 'пиле'); *къна* (ар. *Lawsonia spinosa*?); *балсам* ар.; *мехлем* ар. (ар. *мехрем* – 'пластир'); *къосе; махмурлук; маясъл; келав; пелтек* (заеклив); *хашиш* (ар. 'опойка'); *бут* и др.

IX. Личност, общество, вяра, народност: *ага; ефенди; хамал, хамалък; ерген; бекярин* ар.; *ислям* (ар. 'спасителен'); *курбан* ар.; *рамазан* ар.; *байрам* перс.; *сюнет* ар.; *тълъсъм* (ар. 'въплътен дух'); *талиман* (ар. таинствено); *муска; дервиш* перс.: *der* (врата) + *viş-* (лежи) = просяк; *мюфтия* ар.; *хаджия* ар., *хаджилък* и др.

X. Управление, съдийство: *падишах* перс.; *султан* ар.; *везир* ар.; *паша* тур.-перс.; *кадия* ар.; *ятак* (леговище, укривател); *рушет* ар.; *шерит* (ар. 'свещен закон'); *хазна* ар.; *джелатин* ар.; *бей* и др.

XI. Военщина: *барут; куришум; ятаган; сачми; кубур; гюле; левент* (перс. 'юнак') и др.

XII. Прозвища (укорни): [по дефиниция тук не би трябвало да има нито една дума, която да се употребява неутрално; за обсъждане вж. по-долу].

XIII. Разни значения:

1. Съществителни: *акъл, каяфет, гайрет, захмет, кадем, гечинмек, тафра, инат, мерак, шупе, майтап, леке, бабаджан, колай, тертип* и т.н.
2. Прилагателни²: *дилбер, бетер, мукает, сербез, заваллия, кибар, фукара, пембе, гевезен, чакърест, айлак* и т.н.
3. Глаголи: *артисвам, шашардисвам, къздисвам, бактисвам, ярадисвам* (полезен съм), *беендисвам* (харесвам) *даяндисвам* (трая) и т.н.
4. Неменливи думи и възклици: *коджа-ми-ти, коскоджа, безбели, белки, белким, бая, баш, тюрлю-тюрлю, чабуджак, усуладжа,*

² Тук Б. Цонев включва не само прилагателни, но и наречия както и някои субстантивирани прилагателни; разграничаването между тях се оказва съществен проблем при турцизмите, което обсъждам на друго място; вж. Стаменов, ръкопис.

аслъ, евала, аферим, валлахи-бияхи (тако ми Бога), *зор-зоруна, зорлем, ки* (напр. в: не знам ки), *мерхаба* (добре дошъл) и т.н. (Цонев 1984: 177–191).

Макар класификацията да е била предложена като „тематична”, за отбелязване е, че още Б. Цонев отделя „прозвищата”, т.е. наименованията на човешки характеристики, особености на характера и подобни, в отделна рубрика и експлицитно посочва, че става въпрос за думи с отрицателно значение, така че изборното заемане и пейоризацията на турските заемки съвсем не са от вчера, а са били твърде ясно изразени още по негово време. В неговия списък на „укорни прозвища” фигурират следните думи:

ХІІ. Прозвища (укорни): *хаймана; хайта; дангалак* (лапни-шаран); *дембел* перс., -лик, -хане; *гевшек; гамсъзар* (безгрижен); *хайлазин; кюлхане* (перс. ‘пепелище’ – безделник); *калпазанин*, перс.; *ашлак* (голтак); *зюрт* (беден); *кутсуз* (злосретен); *пис* (мръсен) = *мурдар*, перс.; *мискин* ар. (мръсен); *тамахкяр* (перс.-ар. ‘лаком’ – скъперник); *никезин* ар. (скъперник) = *пинтия; къскатаия* (завидник, скъперник); *мухтанджия* (перс. *муфт* ‘даром’); *бекрия; сархош* перс.; *яланджия; шийретин* (ар. ‘лукав’); *шейтан* ар.; *джанабет* ар.; *джансъз* (бездушен); *джаналаджия* (душевадец); *харсъзин* ар. (крадец); *харамия* ар. (разбойник); *чомагаш* перс.-тур.; *къпооолу* (кучи син); *арсъз* (безсрамник); *имансъз* (безверник); *едепсиз* ар.-тур. (безсрамник); *маскара* ар. (‘подигравка’); *меретски* ар. (пусти, проклет); *тепегьоз* (дебелоок) -лук; *резил* ар. (позорен) -лик; *налет* ар. (проклет, opak човек); *ханзър* ар. (свиня); *кавур, гявур* ар.; *урсуз* (злочест, проклет); *делишме* (блъснат); *будала; ахмак* ар.; *алчак* (долен, подъл); *аджамия; абдал* ар.; *диване* (перс. ‘глупак’); *серсем* (перс. ‘разсеян, глупав’); *шапшал* (глупак); *шаикън* (слисан); *делия, деликанлия* (тур. ‘луда кръв’); *зевзек* (гаврило); *сойтара* (смехотворец); *мюзевир-ин* ар.; *фитне* (ар. ‘подстрекател, подкокоросник’); *гевезе* (бръщолевец); *кепазе* (перс. ‘опозорен’); *домбазин* (перс. ‘понтон’ – дебелак); *темерут* (ар. ‘упорит’); *чапрашин* ‘сплетен’ (неразбран); *горгор-башия; мараза* и *рагаза* (свадливец); *джангаза* (заядливец); *курулма* (който се ‘курдисва’ – заема поза); *пирпирия* (ар. *фирфири* – ‘багрен, хубав’); *фудул* ар. (горделив); *фарфара* (хвалипръцко); *килистир* (тур. ‘изхабен’); *кранта* (мършалив); *земпаре* от перс. *зен* ‘жена’ и *паре* ‘поклонник’; *куламбара* перс. *кулам* ‘момче’ и *паре* ‘обожавам’; *калтабанин* перс. (сводник); *пушт* (перс. ‘развратно момче’); *пич* (изрод, копице); *пиргиш* перс. *пир* ‘старец’ и *кеш* (нося) – изживял; *пезевенк*

перс.; *бербантин* перс. (мръснодумец); *чапкънин*; *уварда* (развратник); *брантия* вм. *брагантия* ‘изоставено’ (презряна жена); *гивендия* (перс. ‘говорлив’ – развалена жена); *джадия* перс. ‘вещица’; *уроспия* перс. = *кахпия* ар., отдето и *кахпуолу* (Цонев 1984: 187–188).

От маркировките на Б. Цонев ясно се вижда, че значителна част от тези прозвища не са турски по произход, но са били заети в турски език от персийски или арабски. Сам Цонев регистрира подобно по характер „укорно” заемане от български в румънски и унгарски (вж. Цонев 1984: 3–177). Същественото при турцизмите проличава при подобна съпоставка още по-ясно – мащабите на заемане на думи с подобна цел (като укорни прозвища) и дълбочината на пейоризация се оказват в случая с този тип заемки уникални не само за българския език и не само в славянските езици, но най-вероятно за всички езици в Европа.

В други рубрики на списъка на Б. Цонев могат да се намерят още думи, които днес бихме тълкували като „укорни прозвища” или свързани с тях пейоризирани значения, но които той обаче е включил в други тематични групи или те по негово време още не се придобили преносни и/или пейоративни значения, с каквито са известни най-вече днес:

- I. Природа, минерали, растения, животни: *батакчия*; *кютюк* (пън, корен); *бахча* (перс. *багче* – градина); *чукундур*; *леш* (ар. *lîasi* – труп, мърша); *мекере* (ар. *tekjari* – товарно животно); *мелез* (ар. смесен); *катър*; *шебек*; *бурсук* (язовец); *керкенец* (сокол); *йордек*, *юрдечка* (патица); *гарга*.
- II. Стопанство, покъщнина, челяд: *боклук*; *келеме* (угар, изоставено лозе); *бичме* (бичени греди), *бича* (режа с трион); *калтак* (просто седло); *пачавра*; *бардак*; *софра* ар.; *дингил* (ос; значи и ‘дангалак’, което пък е от *дингил-ахмак*).
- III. Занаяти, търговия, пари, мерки, теглилки: *джамбаз(ин)*, *зарзаватчия*, *касапин*; *пехливанин* перс.; *еснаф*; *чешит*; *терк* (кройка); *пишман* перс. -лък, -ня се; *марда*; *мюхлюзин*; *ортак*.
- VI. Ястия, пития, вкус: *буламач*, *шкембе*, *зарзават*.
- VII. Игри, свирня, забави: *кефлия* (ар. *кеф* или *кейф*); *юрган пехливан* (вм. *урган-*); *гъоз-бояджия*.
- VIII. Тяло, болести и лекове: *кел*, *келав*, *келчо*, *келеш*; *кир-лив*; *сакат* ар. -лък; *чолак* (без ръка); *топал* (куц); *гуджук* (късопав); *бъдък* (късокрак); *къмбур* (гърбица); *къорав*, *къорчо*; *янгоз*; *шишик* (кривоглед); *къосе*, *къосав*; *пелтек* (заеклив) = *кеке* и *кекеве*; *соллак* (левичар); *джудже* (перс. ‘пиле’); *тумбаз* и *думбаз* (дебел човек); *шишман* (тур. *şiş* ‘подут’), *шишкав*, *шишко*.

- IX. Личност, общество, вяра, народност: *деребей* (тур.-перс. *derre* – бич); *делибашия*; *даалия* (горец); *кеседжия* (разбойник); *янкеседжия* (пунгашин); *катил-ин* ар. (убиец); *душман-ин* перс.; *кавгаджия*; *хатърджия*, *хатърсъз*; *дъонме* (отметник); *читак* (едно турско племе); *торлак* (тур., ‘неупражнен’); *кърджалии*; *чифутин* (перс. *çihud*); *манафи* (малоазийски турци).
- X. Управление, съдийство: *пазвант-ин* перс.; *бей*; *паракенде* перс.?
- XI. Военщина: *иничери* (‘нова войска’); *башибозук*; *гавазин* (ар. ‘стрелец’).
- XIII. Разни значения (съществителни, прилагателни, глаголи, неменливи думи и възклици): *тафра* (гордост); *инат* ар.; *шупе* ар., *шупелия*; *дубара* перс. (измама); *уйдурма* (нагласа, измама); *майтап* (перс. ‘месечина’ – подигравка); *бабаджан*, *бабаитин*, *балабан* (едър, висок); *сербезлик* (тур.-перс. ‘свобода’ – дързост); *махмурлия* (от ар. махмур – *Katzenjammer*); *калпав* (ар.-перс. ‘променен’ – неистински); *сербез* (тур.-перс. ‘свободен, дързък’); *фукара* (ар. сиромаш) –лък; *заваллия* тур.-ар. (‘западнал’ – жалък); *кибар* ар. (големлив); *ачигъоз* ар. (хитър); *кадърен* (ар. ‘силен’ – способен); *чакър кефлия* (пийнал); *айлак* (празен, без работа); *курдисвам*, *курдисвам се*; *шашардисвам*; *къздисвам* (пламвам); *куртулисвам се*; *бастисвам*; *бактисвам* (отчайвам се); *кандърдисвам* (убеждавам); *саитисвам*, *саицисвам се* (слисвам се); *уйдисвам*, *уйдурдисвам* (нагласявам); *назлъндисвам се* перс.-тур. (церемоня се); *кандисвам* (убеждавам се, скланям); *заборчлявам*; *терсене*; *ялгъш*; *баш*; *гиди* (тур. безсрамник) (Цонев 1984: 177–191).

Разпределението на „укорните прозвища” спрямо думи, което по времето на Б. Цонев според негови собствени данни още не са придобили такова значение, представлява свидетелство за насоките на пейоризиране от началото на XX в. до началото на XXI в., т.е. придава диахронна перспектива на този процес, който протича с такава еднозначна насоченост в продължение на значителен исторически период от българската история.

Друга съществена и до днес практически неоценена особеност на тази таксономия е отделянето в специална рубрика на т. нар. от Б. Цонев „неменливи думи и възклици”, които според начина си назоваване излизат не само извън тематичната класификация, но и с оглед на стандартната номенклатура по части на речта. Те заемат специално място в системата на българския език и се употребяват най-вече за изразяване на специфични по своя характер комуникативни намерения и нужди на говорещия в разговорния и в простонародния език. Техните значения и начини на употреба в определени отношения не

са описани удовлетворително и до днес в българските речници и граматики, както това ще бъде обсъдено с примери по-долу в раздел 5.

От краткото представяне ясно проличава, че приносите на Б. Цонев в предложената от него класификация съвсем не се изчерпват само с адекватно разпределение по основни групи думи на тематичен/семантичен принцип, от което лесно да проличи кои от тях са подлежащи на най-бърза архаизация още през първите десетилетия след Освобождението от 1878 г. Най-малко две са допълнителните обстоятелства, които той взема предвид, когато прави тази класификация. На първо място това се отнася до отделянето в отделна тематична група на пейоративите. На второ място той обръща специално внимание на група от думи, която е трудно да бъде еднозначно разграничена не само по строго семантични критерии, но и с оглед на разпределението по части на речта и оттам място в структурата на изречението. Това са заемки, които служат за формирането на отношенията на комуникантите помежду им и към съдържанието на тяхното общуване, както и с оглед на социалната среда, в която то се осъществява. На пръв поглед те притежават твърде хетерогенен семантичен и прагматичен потенциал, но това, което ги обединява при всички техни иначе разнородни характеристики, е способността им решаващо да допринасят за формирането на специфична комуникативна експресия на междуличностното взаимодействие.

2. Съпоставка с разпределението на турцизмите в сърбохърватския език на Абдулах Шкалич

Възможност да съпоставим тематичното разпределение на заемките от османски турски в друг славянски език ни дава речникът на турцизмите в сърбохърватски на А. Шкалич (Škaljić 1966). В него има 6878 различни думи и в увода се прави изчерпателна тематична класификация на речниковия състав в общо 38 рубрики. Тя изглежда по следния начин:

- (а) 848 думи са „абстрактни и разни други наименования“;
- (б) 670 думи именува реални на религията и обичаите;
- (в) 453 са думи от правото, съда, администрацията и управлението;
- (г) 286 думи са за традиционни занаяти, занаятчий и техни уреди;
- (д) 271 думи именува „облекло и аксесоари“;
- (е) 234 думи именува „предмети от домакинството“;
- (ж) 119 думи са за „коне и снаряжение за тях“;
- (з) 101 думи са от сферата на музиката и танца;
- (и) 99 думи са от сферата на медицината и хигиената и т.н.;
- (к) 503 са лични имена;

(л) 802 думи са глаголи;

(м) 464 са класифицирани като „прилагателни”, и т.н. (вж. Škaljić 1966: 25–26).

Дистрибуцията в някои отношения прилича на тази на Б. Цонев (1984). Това проличава например в паралелите, когато става въпрос за заемки в областта на традиционните занаяти, на съда, администрацията и управлението, на предмети от домакинството, на облекло и аксесоари, отчасти в сферата на забавленията, музиката и танците. За да направи разпределението си изчерпателно, А. Шкалич също се е видял принуден покрай тематичната си по ориентация класификация да въведе и рубрики, в които намират място думи според това към коя част на речта принадлежат. В други отношения обаче налице са впечатляващи разлики. Докато Б. Цонев намира за възможно да разпредели турцизмите в 13 рубрики, А. Шкалич ги класифицира в цели 38. Някои от тях изглеждат учудващо на фона на това, което констатираме в българския език – например при него имаме 119 думи за коне и конско снаряжение или цели 503 лични имена, или 670 думи за религия. Обяснението очевидно трябва да търсим в това, че авторът включва в словника на сърбохърватския език и езика на босненските мюсюлмани. Трябва да се има предвид също и обстоятелството, че речникът на Шкалич е не само с обхват за сръбски, хърватски и босненски, но и кумулативен с оглед на натрупването им в тези езици в продължение на повече от век и половина, докато сборката на Б. Цонев отразява най-вече употребяваните в България в началото на ХХ век.

Друга разлика между двете колекции от заемки е може би още по-показателна. В тази на А. Шкалич практически липсват ориентации и тълкувания, от които може да се съди по какъв начин са били употребявани турцизмите в сърбохърватски от гледна точка на тяхната стилистична, оценъчна и емоционално-афективна стойност. Сред маркировките му номинално има налице например *вулг.*, то се открива обаче само на няколко места в речника, но не например при *rospija* ‘урусипя’ и подобни. При такава стратегия, подходяща при съставянето на етимологичен или исторически речник, става практически невъзможно да се регистрират много съществени аспекти на употребата на турцизмите през последните поне сто години както в български, така и в сръбски, доколкото при тях е налице паралелизъм при пейоризацията им. Разликата между А. Шкалич и Б. Цонев в това отношение проличава още на равнището на рубрициране, доколкото последният отделя специално „укорните прозвища”, каквито липсват при първия, макар и той номинално да признава известна тенденция към пейоризация на определен клас турцизми (Škaljić 1966: 16).

3. Процесът на архаизация и неговите причини

Ориентацията към очистване на българския език от турските заемки започва още по време на формирането на новобългарския книжовен език през първата третина на XIX век. Тя е резултат на усилията на българските книжовници и културни дейци, които са радеели за замяната на турцизмите със собствени думи или с думи от други европейски езици. Бързото и масирано отпадане на цели пластове турскоезична лексика обаче се дължи много повече на друг фактор, който започва да действа веднага след Освобождението на България и засяга всички сфери на обществения, политическия и икономическия живот на новосъздадената държава. Причините са ясни – България е възстановена и се ориентира към европейски път на развитие по отношение на икономика, общество, политика и инфраструктура. Това води до заемане на много думи от руски, немски, френски и английски, с които се именуваат основните понятия и **термини в тези сфери на живота, и отпадане на турцизмите**, които са ги назовавали преди. Разбира се, това не става изведнъж с декрет, но към началото на XX век събраните от Б. Цонев турцизми наброяват около 2000 думи, което е 27% от регистрираните от А. Гранес, К. Р. Хауге и Х. Сюлейманоглу (Grannes, Hauge, Süleymanoğlu 2002) общо 7427 заемки, навлезли в българския език по времето, когато България е в пределите на Османската империя. При констатацията на това положение трябва обаче да се направят и някои уговорки. Докато в цитирания речник са регистрирани в голямо количество и диалектизми, то Б. Цонев описва само турцизмите, които намира в книжовния, разговорния и простонародния език. Сам той отбелязва, че „средно 800 и повече турцизми се употребяват от населението в България”, но има краища, където те са могли да достигат по негово време до 5000 (Цонев 1984: 332).

В тези граници (1863 думи) според изчисление на М. Лакова (1972: 61) са и документираните турцизми в РСБКЕ, който отразява състоянието на българския език в средата на миналия век. В. Кювлиева (1980) обаче открива в същия речник само 850 същински (според определени критерии) турцизми. В случая трябва да се имат предвид не само разликите в критериите, но и това, че речниците регистрират кои заемки са налице с известно изоставане, т.е. към 50-те години на XX век една част от включените в цитирания речник думи вече не са били в активна употреба и са били на път да остаряят.

Към края на XX век тълковните речници на българския език от средния формат (до около 45 000 думи) регистрират по мои собствени изчисления между 850 и 1200 турски заемки. Ако приемем за база А. Гранес, К. Р. Хауге и Х. Сюлейманоглу (Grannes, Hauge, Süleymanoğlu 2002), констатираме, че за последните 135 години от документираните в него 7427 заемки с 3917

варианта, към днешна дата са останали около 20% както в книжовния, така и в разговорния и простонародния език, и в жаргона, което би трябвало да говори достатъчно красноречиво само за себе си. В това и се заключава процесът на ускорена архаизация – излизане от употреба на хиляди думи в рамките на относително кратък исторически период, като тази динамика засяга всички основни сфери на обществения живот.

Адекватното тълкуване на архаизацията придобива пълния си смисъл обаче тогава, когато предмет на анализ стане и проблемът кои пластове заемки проявяват резистентност към нея. В българския език такава резистентност удостоверяваме само при слоеве думи, които се отнасят до реалии от всекидневния бит и към днешна дата се възприемат като одомашнени, като *чиния* или *мас*. От друга страна специална трактовка, циклична реактивация и преосмисляне при употреба проявяват преди всичко думите, придобили пейоративно или амбивалентно значение.

4. Процесът на пейоризация – степен на проява и размах

4.1. Степен на проява и експресивен потенциал

Мястото и експресивният потенциал на турцизмите проличава добре от позицията, която те заемат спрямо техните български синоними. Ако вземем за пример такова основополагащо в културно отношение значение, каквото е това за ‘човешко лице’, то може да бъде наименувано на български по следните алтернативни начини (буквално или преносно):

Лице (неутрална, българска), *физиономия* (книжовна, гръцка), *муцуна* (гръцка), *морда* (руска), *мутра* (гръцка), *зурла* (‘муцуна на свиня’, турска), *сурат* (‘лице на изверг’, турска).

Няколко от негативно маркираните синоними на неутралното *лице* на български са заемки от гръцки и руски, но най-отрицателно то може да се наименува с помощта на турцизми. Подобно е положението, когато става въпрос за значението ‘жена с леко поведение’:

Проститутка лека жена, нощна професионалистка, уличница, продажна жена, шантонерка, шантаж, магистралка, *пачавра*, *джадия*, *урусия*, *брантия*, *мастия*, *гювендия*, *шафрантия*.

Както се вижда от маркировките в получерно, най-грубите и най-вулгарните синоними на *проститутка* в българския език и до ден днешен са турцизми.

Много заемки от този тип имат потенциала да бъдат използвани като най-тежки обиди при общуване и в тази своя функция на максимално набеждаване представляват отрицателни суперлативи. Те би трябвало да бъдат по подходящ начин маркирани в едноезичните и двуезичните речници, например с *-макс.*, а така също и подходящо тълкувани, за да е ясно за какво става въпрос (приведените дефиниции са собствени):

Ахмак -макс. Скудоумен, малоумен и наивен до глупост човек.

Бунак -макс. Изкуфял и вироглав мъж/старец/дядка.

Диване -макс. Малоумен, див, проклет и въртоглав мъж или момче.

Маскара -макс. Безсрамник и безобразник, който е за посмещище на хората.

Мискинин -макс. Отвратителен, долен, гаден и перверзен мръсник.

Серсем -макс. Напълно смахнат, opak и инат човек, който се държи объркано и неадекватно.

Тепегьоз -макс. Безочлив, безсрамен, нагъл и безскрупулен човек.

Урсуз(ин) -макс. Проклет, злобен, подгъл, долен и инат човек.

Шашкџнин -макс. Човек, склонен с повод и без повод да пощръклява от слисване и/или поради смахнатост.

Нито една от изредените по-горе думи, както и много други, не получават адекватно обяснение в наличните едноезични и двуезични български речници на какво се дължи спецификата на техните значения и начини на употреба, която ги отличава от който и да е техен български синоним.

4.2. Размах на феномена в облика на *ессе hoto* в турцизми

От употребяваните до днес по мои изчисления общо около 1500 турцизми (тук влизат думи налице не само в книжовния и разговорния език, отразени в речниците, но и от субстандартите, но без диалектизмите) не по-малко от 30% представляват пейоризирани думи, а пейоризацията е за сметка на представата за човека в езика. В М. Стаменов (2011: 369–824) предлагам систематичен тематичен анализ на пейоризацията на представата за човека с ексцерпирани и представени общо 515 заемки:

1. 195 думи за психологически типове: *тутманик, фараиш, филанкишия, хџшлак, чалгаджия, шашкџнин, шемет, шупелия* и т.н.;
2. 122 глагола: *кандџрдисвам, кџздисвам, сиктирдосвам* и т.н.;
3. 33 думи, свързани с представа за човешкото тяло и неговите функции: *баджак, балдџър, бут, дуки, джигер* и т.н.
4. 26 думи, свързани със секса и сексуалното поведение: *дуки, кодоиш, юрдек (ешек, кџопек) секиш* и т.н.;

5. 51 думи, свързани с особености на социалното поведение при общуване: *авер, адаш, баджанак, джумбуш, донанма, майтап, масал* и т.н.;
6. 28 думи, свързани с човешката съдба, душевни преживявания и навици: *колай, късмет, кахър, хаир, съклет, махмурлук, рахат, резил* и т.н.;
7. 60 думи, свързани с професия, търговия, бизнес: *сарафин, еснаф, чаршия, пазар, вересия, файда, келепир*;
8. Имена, фамилии и прозвища: *Ирибаджаков, Бербаатов, Тошо Каръка*;
9. Имена на животни и птици за хора: *борсук, керкenez, коч*.

Почти всички от регистрираните 515 турцизми са с отрицателно или амбивалентно значение, притежават твърде специфични конотации, които ярко ги разграничават от техни български синоними и се употребяват преди всичко в **разговорната и простонародната реч. Те са и тези, които допринасят за формирането на езиковата интуиция у носителя на българския като роден, че ако дадена дума „звучи като турска”, тя трябва да значи нещо отрицателно или съмнително.**

Събрани на едно място и представени изчерпателно в систематичен вид, турцизмите, като *шашкѝнин* и още 500 подобни, формират паралелен свят с вътрешно присъщ нему профаниран „образ на човека”. **30 и повече процента пейоративни думи от фонд от заемки от един и същ чужд език е нещо непознато не само за славянските езици, но и за който и да е друг език в Европа.** В случая трябва също да се вземе предвид, че при анализ на „неменливите възклици и думи”, които не са включени тук, тази бройка би трябвало да нарасне с не по-малко от още 100 думи, познати и до днес, със съпоставима в пейоративно отношение насоченост.

5. Неменливите думи и възклици като предизвикателство за какви цели служи прагматиката на заем

Една от необикновените особености на заемането на турцизми в българския език се състои в характера на заемането на думи, които обслужват комуникативните нужди на интерактантите. При тяхното описание са налице проблеми на всички равнища на анализ – на идентификацията им по части на речта, с оглед на място в структурата на изречението, на значенията, които те изразяват и/или предизвикват, и на функциите им по време на разговор. Така например *аджеба* се тълкува в българските едноезични речници по следния разноречив начин:

Аджеба нареч. Ще рече: чудно нещо. Казва се в питане за нещо, което не се знае, като: *Аджеба, дали е това така? Кой ще е подпалил, аджеба, плевника?* (Геров 1975).

Аджеба диал. Дали, дали наистина (БЕР).

Аджеба нареч., разг. Например, така да се каже, случайно. *Дали ще са тука те аджеба? – попита вторий.* Ил. Блъсков. *Ами до кого му ги е пратил аджеба?* Ив. Вазов. *Щях да те питам за портретчето: не е ли аджеба у вас?* М. Кремен (Илчев 1974).

Аджеба част., прост. Във въпросителни изречения за подчертаване на недоумение, съмнение, чудене по някакъв повод (РБЕ).

Аджеба част., прост. Обикн. като вметн. дума във въпросителни изречения – за израз, подчертаване на недоумение, съмнение (Андрейчин и др. 1994).

Аджеба част., разг. За подчертаване на недоумение, съмнение и учудване; всъщност, наистина, чудно (Буров и др. 2000).

Аджеба разг. Дали, наистина; дали пък (Милев и др. 2000).

Аджеба част., разг. За подчертаване на неувереност, съмнение: дали, нима (Grappes, Nauge, Süleymanoğlu 2002).

Аджеба междум., разг. Дали, чудно, наистина (изразява любопитство, съмнение и неувереност) (Кръстева 2003).

Тълкуването на значението на тази дума е, че тя се използва по твърде специален начин най-вече за подчертаване на съмнение, недоумение, чудене и/или неувереност по отношение на предмета на овъпросяване във въпросително изречение. В този смисъл то представлява модален оператор, който може да бъде отнесен или към част или към цялото въпросително изречение, към което се прилага. На това би трябвало да се дължи, поне отчасти, колебанието каква част на речта е *аджеба* – дали наречие, частица или дори междуметие. Думи с подобна функция разбира се има и на български, например наречия като *всъщност*, *наистина* или *чудно* или комбинации от съюзи, наречия и частици като *дали наистина* или *дали пък*. Както се вижда от приведените речникови дефиниции, като синонимни по съдържание на *аджеба* се посочват не само наречия и наречни думи, но и съюзни думи като *дали* или *нима*, когато последните служат да въведат непряк въпрос за израз на колебание, несигурност, съмнение. Проблем при това положение се оказва не само значението на заемката, но и мястото, което тя заема в структурата на изречението, доколкото то се определя с оглед на частта на речта, с която тя се идентифицира за целта.

Но посочената по-горе овъпросяваща съдържанието на въпрос съвсем не е единствената функция на *аджеба*. Н. Геров (1975) дава пример в който тази дума не се използва за подчертаване на неувереност, а, както той сам посочва, за търсене на потвърждение дали дадено събитие наистина се е случило. В същата посока е и тълкуването в БЕР. Ст. Илчев (1974), от своя страна,

определя функцията на тази дума като синонимна на вметнати думи и изрази и модални оператори от адвербиален тип, каквито са *например, така да се каже и случайно*.

Констатираното за *аджеба* би трябвало да се мултиплицира многократно, ако вземем под внимание и разнищим по систематичен начин една по една включените от Б. Цонев под рубриката „неменливи думи и възклици” думи, но за целта би трябвало да се напише не отделна статия, а монография (вж. Стаменов, ръкопис). Така например тълкуването на патоса, който се свързва със съдържанието на междуметието *сакън*, обикновено обяснявано с ‘(за израз на несъгласие, противопоставяне) дума да не става! в никакъв случай! да не си посмял!’, би изисквал нова или алтернативна интерпретация на самото това понятие за целите на прагматиката. *Разгеле* пък се идентифицира според случая като наречие или междуметие и маркира значение от типа на ‘тъкмо навреме или на място’. Всяка от тези думи, взета сама за себе си, може да изглежда любопитен или екзотичен пример. Ситуацията започва да изглежда по друг начин, когато те започнат да се анализират по-систематично в рамките на класа от „неменливи думи и възклици”.

6. Заключение: отношението към турцизмите като константа в историята на българския език от Освобождението насам

Анализът на тематичното разпределение на турцизмите в българския език на Б. Цонев ни дава възможност да направим следните изводи. На първо място при сравнение със съвременното състояние и място на турцизмите в началото на ХХІ век **проличава, че те изразяват по един или друг начин културна константа**, т.е. съществен от определена гледна точка признак или характеристика в културно отношение. При всички драматични промени, които настъпват в историята на България през последните 135 години, със своите иначе главоломни превратности, отношението към турцизмите и какво те значат в българската култура остава едно и също – то е такова днес, каквото е било по времето на Б. Цонев или в средата на ХХ век, така както се констатира от К. Мирчев (1952). **Времето не е променило, а само е задълбочило и доразгърнало тенденциите**, които Б. Цонев първи установява – ускорена архаизация, мощна пейоризация и употреби с цел поддръжка на комуникативно равнище на специфична експресия, която придобива с течение на времето все повече възприемано като безподобно простонародно звучене, регистрирано за първи път в разказите за Бай Ганьо Балкански на Алеко Константинов. Цялата тази динамика се разгръща при положение, че нито един нов турцизъм не навлиза в българския език след 1878 г., т.е. тя се дължи изцяло на осмисляне и преосмисляне на османското наследство.

Литература

- БЕР, 1971–, *Български етимологичен речник*, отг. ред. Вл. Георгиев и др., София.
- Андрейчин Л. и др., 1994, *Български тълковен речник*, 4-то изд., допълнено от Д. Попов, София.
- Буров Ст. и др. (съст.), 2000, *Тълковен речник на българския език*, Велико Търново.
- Геров Н., 1975 (1895–1908), *Речник на българския език*, фототипно издание, т. 1–6, София.
- Илчев Ст., 1974, *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, София.
- Кръстева В., 2003, *Тълковен речник на турцизмите в българския език*, София.
- Кювлиева В., 1980, *Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки, съществителни и прилагателни в българския език*, „Известия на Института за български език”, т. 24.
- Лакова М., 1972, *Турцизмите в РСБКЕ от стилистична гледна точка*, „Български език”, т. 22.
- Милев Ал. и др., 2000, *Речник на чуждите думи в българския език*, 5-о изд., допълнено и основно прераб. от Е. Пернишка, София.
- Мирчев К., 1952, *За съдбата на турцизмите в българския език*. „Известия на Института за български език”, т. 2.
- РБЕ, 1977–, *Речник на българския език*, отг. ред. Кр. Чолакова и др., т. 1–14, София.
- РСБКЕ, 1955–1959, *Речник на съвременния български книжовен език*, под ред. на Ст. Романски, т. 1–3, София.
- Стаменов М., 2011, *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*, София.
- Стаменов М., ръкопис, *Прагматика на заемки: Принос към диахронната прагматика на езиковите контакти между български и османски турски*, София.
- Цонев Б., 1984 (1934), *История на българския език*, т. 2. А: *Обща част*; Б: *Специални части*, София.
- Grannes A., Hauge K. R., Süleymanoğlu H., 2002, *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*, Oslo.
- Škaljić A., 1966, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.

Summary

The present status of a classification of Turkisms in Bulgarian from one hundred years ago

As a point of departure, the article investigates the contribution by B. Tsonev (1863–1926) to the study of Turkish loan words in Bulgarian. They acquired special status in the Bulgarian language because of the vicissitudes of the Bulgarian-Ottoman relationship during the Ottoman rule of Bulgaria in 1396–1878. After Bulgaria acquired independence, the Turkisms did not simply gradually lose their significance and went out of use with the passage of time in the Bulgarian language, as a certain subset of them underwent quite unusual metamorphoses both in their meanings and usage. This trend was well pronounced already during the time when B. Tsonev undertook his investigations. After presenting and commenting on B. Tsonev's research findings, this paper focuses on the most important processes the Turkisms underwent during the last century in a manner that turned out to be quite consistent for their modus in the whole 20th century. They include their growing archaisation, a very large increase in the scope of pejorativisation, to the extent that is unknown in any other European language, and partial support for the maintenance of a specialized set of words and phrases used in highly expressive interactions that B. Tsonev dubbed under the term of *неменливи думи и възклици* 'invariable words and exclamations'.

Keywords: Turkish loans in the Bulgarian language, pejoratives, language conflict, cultural conflict and the ways it becomes reflected in language.